

MODULE 2: DE ONTWIKKELING VAN DE PRODUCTIE VAN BOUW- EN GEBRUIJSKERAMIEK IN EN OM BERGEN OP ZOOM

GERRIT GROENEWEG

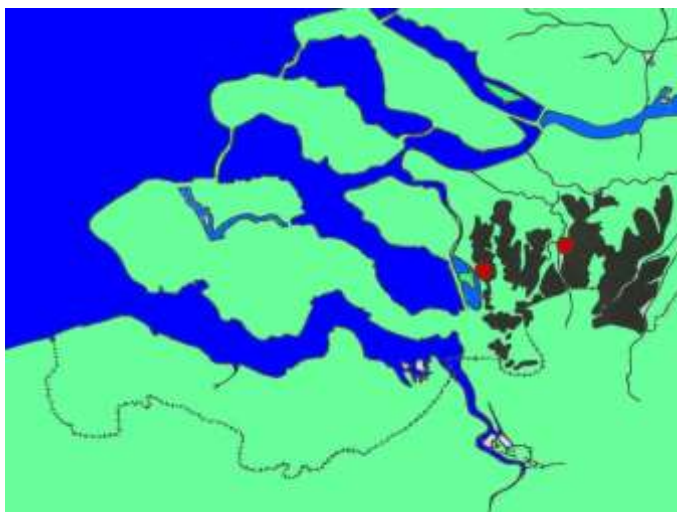
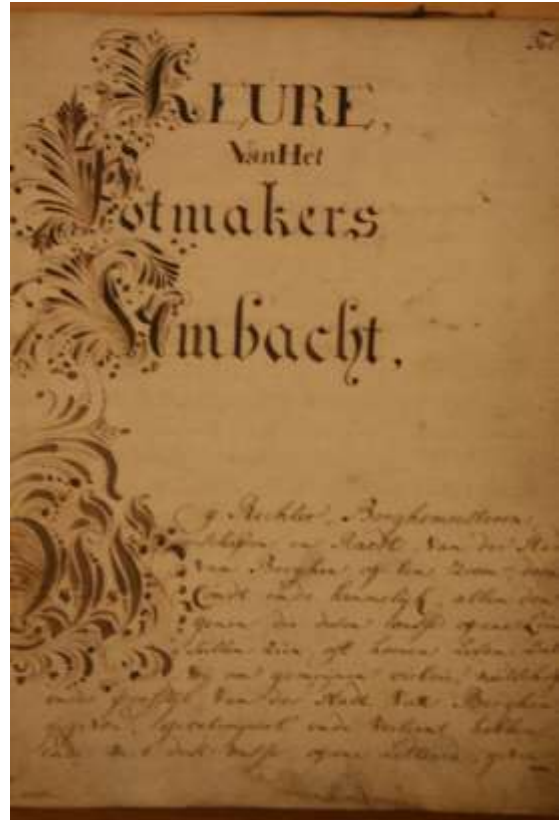
Gebruiskeramiek heeft altijd een grote rol gespeeld in het dagelijkse huishouden, vanaf de prehistorische kookpot tot en met ons hedendaagse serviesgoed.

In de Romeinse tijd en vanaf de late middeleeuwen onderscheiden we naast gebruiskeramiek ook bouwkeramiek: baksteen, tegels en dakpannen en het grof aardewerk zoals buizen.

Westelijk Noord-Brabant heeft vanouds veel potterijen gekend en kent een onafgebroken pottenbakkerstraditie die teruggaat tot diep in de volle middeleeuwen.

Vooraf vanaf de 12^e-13^e eeuw, wanneer steeds meer steden ontstaan, heeft bijna elke plaats wel zijn eigen pottenbakker. Daarnaast zijn rondtrekkende pottenbakkers, steenbakkers die van dorp naar dorp trekken, potverkopers die langs de deur leuren en kooplieden die het potgoed op markten aanbieden. Vanouds is gebruiks- en bouwkeramiek dan ook een product van eigen bodem, dat dankzij de handel wordt aangevuld met kwalitatief hoogwaardige producten van elders.

Die kwaliteit hangt uiteraard nauw samen met deskundigheid van de potmaker, maar van groter belang is de structuur en samenstelling van de leem waarover deze ambachtsman kan beschikken. Het soort product is immers afhankelijk van de mogelijk- en onmogelijkheden van de leem ter plaatse: drink- en schenkkannen vereisen een heel andere soort leem dan koekenpannen en stoofpotten; dakpannen stellen andere eisen aan de klei dan baksteen.

Het feit dat de bodem van westelijk Noord-Brabant een schier onuitputtelijke bron van kwalitatief hoogwaardige potaarde bevat, vormt de belangrijkste basis voor de Bergse potmakersnijverheid. Maar ook hier beperkt de structuur en samenstelling van de leem de toepasbaarheid ervan: Bergs aardewerk is uitstekend geschikt voor gebruik op het vuur en voor de zuivelbereiding, het heeft geen meerwaarde voor schotelgoed, siervoorwerpen, voorraadpotten, baksteen en dakpannen en is zelfs ongeschikt voor schenk- en drinkgerei.

Alleen daar konden steden of streken tot pottenbakkerscentra van een meer dan regionale betekenis uitgroeien, waar geschikte leem aanwezig en bereikbaar was.

Daarnaast zijn ook de medewerking van de lokale overheid en de beschikbaarheid van voldoende brandstof in de nabije omgeving in de vorm van hakhout en turf, niet te onderschatten factoren.

Maar van cruciaal belang is de aanwezigheid van een goede infrastructuur.

Om een pottenbakkersbedrijf te kunnen exploiteren, dat zich op een groter afzetgebied richt, zijn goede verkeersverbindingen en transportmogelijkheden noodzakelijk.

Bereikbaarheid van Schelde en daarmee de Zeeuwse stromen en de grote Nederlandse rivieren in combinatie met de aanwezigheid van reguliere scheepvaartverbindingen, die worden onderhouden door schippers die op hun beurt over een netwerk van handelaren beschikken, zijn factoren die garant staan voor het transport van het eindproduct over grotere afstanden.

Hoewel aanvankelijk langs de Brabantse wal ook Oud-Ossendrecht, Woensdrecht en Borgvliet goede locaties zijn waar deze factoren aanwezig zijn geweest, concentreert de potmakersnijverheid zich steeds meer in Bergen op Zoom.

Andere plaatsen waar de aanwezigheid van goede leem en een min of meer regulier scheepvaartverkeer garant hebben gestaan voor een bovenregionaal afzetgebied voor gebruiksaardewerk zijn bijvoorbeeld De Leur en Oosterhout in westelijk Noord-Brabant en verder van huis Gouda en Friesland.

Voor de afzet van Bergs aardewerk is vooral de geregelde scheepvaartverbinding op Amsterdam van belang. Ook bestaan er vaste beurtvaartverbindingen vanuit Bergen op Zoom op Delft-Den Haag en op Gouda-Leiden. Oosterhoutse binnenschippers varen met het potgoed uit hun plaats als vanouds vooral naar Zeeland, Zuid-Holland en oostwaarts het stroomgebied van de grote rivieren.

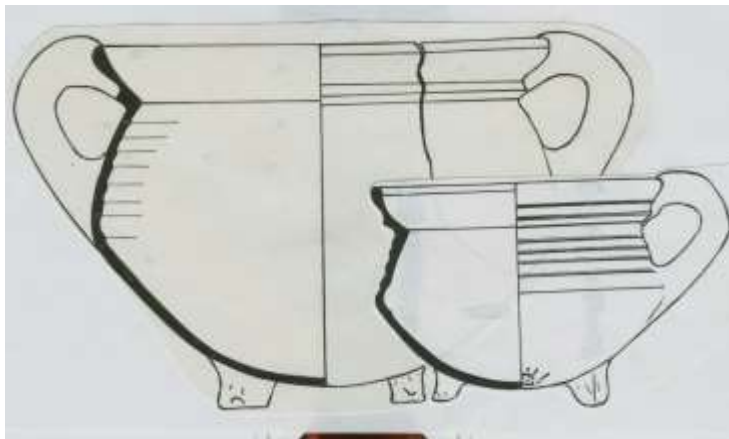
Naast de Schelde amforen in de Romeinse tijd en de middeleeuwse kogelpotten bestond aanvankelijk een groot deel van het gebruiksaardewerk uit importen vanuit verder gelegen centra, zoals Gallië in de Romeinse tijd en het Duitse Rijnland vanaf de middeleeuwen.

Vanaf het midden van de dertiende eeuw lijkt een eigen productie in Bergen op Zoom op gang te komen, zo blijkt althans uit pottenbakkersafval uit bijvoorbeeld de Fortuinstraat, maar ook uit afgekeurd en gebroken aardewerk van Bergs aardewerk dat destijds langs de Prins Hendrikkade in Amsterdam overboord is gekieperd. Enorme hoeveelheden potscherven in het westelijke stadsdeel van Bergen op Zoom wijzen op een intensieve pottenbakkersnijverheid in de veertiende eeuw. Het lijkt overigens wel of die hele bedrijvigheid daarna even tot stilstand is gekomen. Maar dat verandert aan het begin van de vijftiende eeuw. Als gevolg van de teloorgang van de economische bloei van Vlaanderen zoeken Vlaamse pottenbakkers dan naar nieuwe vestigingsplaatsen. Zo vestigen zich tussen 1413 en 1428 een negental in Bergen op Zoom. Uiteindelijk exploiteren zij er omstreeks 1435 een 5-tal potmakersbedrijven waarin in totaal vermoedelijk ruim twintig mensen hun dagelijkse boterham verdienden: de meester potmaker, twee knechts en een leerjongen.

Karakteristiek voor Bergen op Zoom is dat de potmakers er vanaf 1435 hun eigen gilde hebben: een strikt gereguleerde organisatie die garant staat voor de kwaliteit van het product, maar dat ook de belangen van haar leden behartigt. Prijsafspraken, minimum lonen, maximale werktijden, vrachtlonen, tal van sociale voorzieningen, anti-concurrentiebedingen, het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod, het oplossen van conflicten met schippers en handelaren, de meesterproef, etc., zijn aspecten die in het Gildekeur worden vastgelegd.

Het gilde bepaalt ook wat er gemaakt wordt, de vormgeving ervan en het formaat.

Zo ontstaat langzamerhand een uniform product waarbij vanaf omstreeks 1600 het potgoed van de ene

potbakker zich op geen enkele wijze meer onderscheidt van dat van de ander. Uniformiteit, seriematige productie en kwaliteit zijn het handelsmerk van de Bergse potmaker. Zelfs wanneer Napoleon de gilden dwingt zich op te heffen, blijven de Bergse potbakkers gezamenlijk optreden en noemen zich dan: “het ontbonden potmakersambacht”.

De productie hangt uiteraard nauw samen met de omvang van het

afzetgebied. Wanneer de 80-jarige oorlog voorbij is, ligt er weer een hele markt open. De vraag naar het kwalitatief goede Bergs aardewerk neemt toe, de productie stijgt, ex-soldaten gaan potten bakken en het aantal potterijen loopt aanvankelijk op tot 21 stuks. Daarna zet zich een daling in, ten gunste van de overblijvers die hun productie verder verhogen.

Ook andere centra profiteren van de verruiming van hun afzetmogelijkheden. Als gevolg daarvan wordt Nederland van omstreeks 1750 overspoeld met aardewerk uit Duitsland, aangeduid als *Frankforter* waar en kort daarop met serviesgoed vanuit Engeland.

Vooral dat Duitse materiaal wordt door de Bergse pottenbakkers als een grote bedreiging ervaren. Frankforter aardewerk bestaat vooral uit lichtgewicht en modern vormgegeven kookgerei, zoals kachel- en steelpannen, uitgevoerd

in fris wit en lichtgele tinten en speels versierd met één of twee zwarte golvende lijntjes. Het wordt razend populair in ons land, niet alleen door zijn moderne vormgeving, maar ook vanwege de bijzonder lage prijs ervan. Tevergeefs trachten de traditionele potmakers in ons land de toevloed van Frankforter potgoed te beperken.

De consument anno 1750 vindt niet meer dat keramiek altijd zuiver functioneel moet zijn: aardewerkvormen worden steeds modegevoeliger en aan kwaliteit lijkt de huisvrouw minder belang te hechten.

Aanvankelijk blijven de Bergse pottenbakkers op hun lauweren rusten en terwijl er zich landelijk allerlei ontwikkelingen op de keramiekmarkt voordoen, blijven de Bergse potmakers krampachtig vasthouden aan de traditionele vormgeving van hun product, overtuigd als ze zijn van de kwaliteit ervan.

Inmiddels zakt een steeds grotere hoeveelheid van het dan populaire Frankforter aardewerk de Rijn af. Daarnaast vereist de opkomst van het fornuis een specifieke vormgeving van de kookpotten, die totaal afwijkt van wat men gewend is te maken. Ook op die ontwikkeling wordt laat ingespeeld.

In 1781 lukt het pottenbakkers uit Arnhem en Gouda om het Frankforter aardewerk na te maken en zes jaar later slaagt ook Johannes Adriaans Augustijn van de potterij *Croonenburgh* in Bergen op Zoom daarin. Vrijwel zeker maakt hij daarbij gebruik van de diensten van een knecht die hij uit Mannheim of van elders uit de buurt van Frankfort heeft laten overkomen. Weldra volgen tientallen andere pottenbakkers dat voorbeeld, vooral in het oosten van ons land, zoals in Arnhem, Zutphen, Deventer, Winterswijk en Workum. Zo komt Johannes Adriaans Augustijn (1787-1835) tot wezenlijke vernieuwingen en een geheel nieuw assortiment. Maar binnen het gilde van traditioneel werkende potmakers is dan voor hem geen plaats meer.

Met twaalf man personeel, zes pottenbakkerswielen en één oven komt hij tot een wekelijkse productie van 1000 worp, bestaande uit geel Frankforter en zwart Engels aardewerk. Als rechtstreeks gevolg van het einde van de Franse overheersing kan de markt vanaf 1814 weer ruimschoots van het echte Engelse industriële aardewerk worden voorzien, terwijl het Frankforter aardewerk als modeverschijnsel op zijn retour is. De omvang van de productie van Augustijn stort ineen en zal nooit meer dat volume van voorheen bereiken.

Inmiddels ontstaat een nieuw probleem, wanneer bedrijven, inclusief pottenbakkerijen, ook buiten de stedelijke centra worden opgericht. De aanwezigheid van stedelijke faciliteiten is niet meer zo noodzakelijk, in tegendeel, belastingen en stedelijke en andere regelgeving worden als knellend ervaren, en er ontstaan pottenbakkerscentra buiten de steden. Vaak zijn het Bergse pottenbakkerszonen en –knechts, voor wie in Bergen op Zoom geen plaats is, die elders hun stiel voortzetten.

Na de Franse Tijd is het aantal Bergse potmakersbedrijven gedaald tot 11 stuks. Dat aantal is bescheiden: want omstreeks 1800 telt de provincie Noord-Brabant in totaliteit niet minder dan 33 pottenbakkersbedrijven, Friesland 37 en Zuid-Holland 21. De omvang van de aardewerkproductie in Friesland en Oosterhout overtreft dan die van Bergen op Zoom. Die stad blijft echter uitblinken in de goede

kwaliteit van met name potgoed waarin gekookt of gebakken wordt en aardewerk dat voor de zuivelindustrie wordt gebruikt.

Goede kwaliteit en hoge prijzen vertalen zich in namaak en imitatie. Onder andere in Alkmaar, Gouda, Hazerswoude en Leeuwarden, wordt ‘Bergs’, ‘Bergens’ of ‘Bergummer’ aardewerk geproduceerd. Men importeert daartoe zelfs West-Brabantse klei en huurt Bergse pottenbakkersknechten in .

Door de naam en faam van zijn product heeft het Bergse potmakersambacht zich een ijzersterke positie op de Nederlandse markt voor gebruiks-aardewerk weten te verwerven. Ondanks de heviger concurrentie gaat het de resterende Bergse potmakers nog steeds voor de wind en in 1808 presenteren zij zelfs hun producten op de Nijverheidstentoonstelling te Utrecht.

Hun inzending zal een redelijk beeld hebben gegeven van de samenstelling van het assortiment bestaande uit kromsteelpannen, gortpannen, bomspotten, komforen, vleesbakken, bekkens, sluitpannen, potten, stijfselkommen, doofpotten, vuurpannen, melkteilen, bloembakken en jodenpotten. Dit alles in verschillende maten en tegen verschillende stuksprijzen.

Niet minder dan 52 arbeiders vinden dan een direct bestaan in de potmakersnijverheid.

Op 3 februari 1800 gaat een lang gekoesterde wens in vervulling, wanneer eindelijk officieel wordt besloten dat het merkteken, dat men van 1798 af op het potgoed plaatst, nu ook officieel het handelsmerk van de Bergse potmakers wordt. Dat merkteken bestaat dan uit een cirkel met daarbinnen de letters “BOZ”, en daarboven de drie kruisjes uit het stadswapen.

Het Frankforter verliest zijn populariteit en evolueert, samen met het Engelse aardwerk tot een breed scala aan nieuwe modellen, vaak aangeduid als ‘Goudsch aardewerk’. Het bestaat vooral uit gedecoreerd grof serviesgoed.

In 1835 verschijnt er een nieuwe ster aan het firmament, Cornelis Arnoldus Verkouteren, zoon van de stadsdrukker, die buiten de bestaande potmakersorganisatie om aan de Moeregrebstraat onder de naam *De Arend* een nieuw bedrijf wil opstarten.

Tot op dat moment is het vervaardigen van aardewerk een activiteit van eenvoudige ambachtslieden volgens lange familietradities en naar een eeuwenoud patroon. Cornelis Arnoldus Verkouteren echter, zoon van een intellectueel en wellicht niet onbemiddeld vormt daartegen een schrill contrast.

Aanvankelijk bestaat er nogal wat weerstand tegen het bedrijf en de plaatselijke overheid staat niet te popelen om hem de vereiste toestemming te verlenen.

Die vergunning wordt uiteindelijk afgegeven onder de voorwaarde dat de oven vrijstaand zal worden opgericht, dat de burenen geen gevaar lopen en dat de gemeente toezicht kan uitoefenen.

Nog geen jaar na de oprichting van het bedrijf wordt een deel van *De Arend* in de as gelegd. De schade wordt hersteld en ondanks deze tegenslag stijgt, met een personeelsbestand van zeven man, de productie van Verkouteren in 1837 tot een hoger kwantum dan dat van elk van de overige potterijen. Het blijft ook daarna tot de hoogste behoren. Of Verkouteren daadwerkelijk zelf achter de draaischijf plaatsneemt dan wel uitsluitend zijn naam verbindt aan het bedrijf waarin hij niet meer doet dan kapitaal, arbeidskrachten en grondstoffen samenbrengen, is niet zeker, maar lijkt wel waarschijnlijk.

Een andere tegenstelling met de gevestigde potmakers komt tot uitdrukking in het merkteken dat op het potgoed is aangebracht. Terwijl de traditionele Bergse potmakers hun gemeenschappelijk merkteken hanteren, brengt Cornelis zijn eigen naam aan op het in zijn bedrijf vervaardigde potgoed: een ovaalmerk met drie kruisjes met in een boog daarboven de tekst “VERKOUTEREN”.

Uit het briefhoofd van Verkouteren, daterend uit de vijftiger jaren van de negentiende eeuw, blijkt dat *De Arend* behalve Bergen op Zooms, ook ‘Gouds’ aardewerk produceert. In feite heeft het bedrijf van Verkouteren de productie van Augustijn opgepakt.

Proeven in de Wilhelminapolder bij Goes in 1845 bevestigen Engelse en Schotse experimenten, waaruit blijkt dat het rendement van de landbouw aanmerkelijk toeneemt, wanneer aardewerken buizen worden gebruikt om de akkers te draineren.

In Engeland is omstreeks die tijd ook een strengpers ontwikkeld, waarmee langs gemechaniseerde weg grote hoeveelheden draineerbuisen kunnen worden gevormd. De met behulp van een stoommachine (locomobiel) aangedreven strengpers, waarmee ook bakstenen en dakpannen kunnen worden vervaardigd, vindt al snel zijn weg over de gehele toenmalige westerse wereld.

Verkouteren moet al snel hebben begrepen, dat het nieuwe product tot een ongekennde expansie van de toen (nog) redelijk bloeiende potmakersnijverheid zou kunnen leiden.

In 1843 vraagt hij toestemming voor de bouw van een tweede fabriek. Dat bedrijf, *De Nijverheid* geheten, is geheel gericht op de productie van draineerbuisen.

Tegelijkertijd zien we dat ook de Bergse potmaker Wittermans zijn eigen gang begint te gaan. Sinds Adrianus Claessen Udemans (beter bekend als Wittermans) uit Dordrecht in 1647 met een Bergse jongedame huwt, is het geslacht Wittermans eeuwenlang onafgebroken bij de pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom betrokken geweest.

Vanaf 1793 wordt de potterij *De Duizend Vreezen* aan de Dubbelstraat geëxploiteerd door Johannes Wittermans Govertsz. In tegenstelling tot zijn collega's en wellicht ook dankzij het kapitaal van zijn echtgenote ziet Johannes kans zijn bedrijf uit te breiden. De bezetting van *De Duizend Vreezen* bestaat aanvankelijk weliswaar uit slechts drie man, maar hij beschikt intussen over twee ovens en vanaf 1835 is de productie van zijn bedrijf groter dan die van zijn meer traditioneel ingestelde collega's. Na stagnatie van de productie in 1842 en 1843, gevolgd door zijn overlijden in 1845, zetten zijn beide zoons, Johannis en Christiaan Wittermans, het bloeiende bedrijf voort.

Het "ontbonden potmakersambacht" vertoont barsten en stuit op de nodige problemen met de twee gebroeders Wittermans. Die hebben er blijkbaar geen behoefte aan om zich bij de oude garde aan te sluiten. Op 28 juli 1845 beslissen de gezamenlijke potmakers om ook de gebroeders Wittermans "op hun zelden te laten potmaken". Een logisch gevolg daarvan is, dat zij niet langer gebruik kunnen maken van het gemeenschappelijke merkteken en net als Verkouteren een eigen merk gaan voeren. In dit geval het traditionele rondmerk met toevoeging van de initialen WM (WitterMans). Ook zij gaan hun bedrijf afstemmen op de productie van draineerbuizen.

Later neemt Jan Anthony Mulock Houwer het bedrijf over. Hij voert een aantal ingrijpende vernieuwingen door, waarbij de bestaande buizenoven en de bijbehorende schoorsteen worden gesloopt om plaats te maken voor een moderne oven met een nieuwe, 30 meter hoge, schoorsteen. Draineerbuizenfabricage is 'big business' geworden. Na zuidwest Nederland vragen de inpolderingen van de Wieringermeer en de Noordoostpolder onvoorstelbaar grote hoeveelheden draineerbuizen.

Ook het bedrijf van Verkouteren blijft groeien. Wanneer in 1849 weer een brand uitbreekt, blijkt dat het bedrijf werd uitgebreid zonder de vereiste toestemming af te wachten. Het pad van de ambitieuze ondernemer gaat niet over rozen en hij wordt gesommeerd de illegale nieuwbouw af te breken. Inmiddels is de draineerbuizenfabriek van Verkouteren uit zijn jasje gegroeid, ruimte voor verdere groei ontbreekt. Draineerbuizenfabrieken hebben immers, net als steenbakkerijen, een groot oppervlak nodig voor loodsen waarin het nog ongebakken product te drogen wordt gelegd.

Eerst vertrekt Marijn Verkouteren, de zoon van Cornelis, uit Bergen op Zoom. In 1862 richt deze jongeman in Halsteren een nieuwe draineerbuizenfabriek op. Een paar jaar later houdt ook Cornelis het in Bergen op Zoom voor gezien. Hij verkoopt zijn bedrijf in 1867 en verhuist eveneens naar Halsteren. Marijn vraagt toestemming om op een bosperceel aan de Buurtweg te Halsteren een steenfabriek te mogen oprichten, die eerst Het Markiezaat zal heten en later de naam Het Klaverblad zal dragen.

Na het rooien van de bomen wordt een eenvoudige fabriek gebouwd, bestaande uit een kleine veldoven en een daarachter gelegen droogloods ter grootte van 25 bij 5 meter.

Volgens een advertentie in de *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 4 mei 1864 richt het bedrijf zich op de productie van “Aarden Draineer- en Gripbuizen”. Het bedrijf is dan tevens depot van ‘steen dakgoten’.

Wanneer Marijn Verkouteren in 1872 in Wouw een nieuwe draineerbuizenfabriek begint, verkoopt hij de tot dan door hem geëxploiteerde steenfabriek aan zijn vader. Die is echter voornemens om aan de Waterstraat in Halsteren een geheel nieuwe fabriek op te richten. Als in 1877 de nieuwe fabriek bedrijfsklaar is, verkoopt hij de oude fabriek aan de Buurtweg, inclusief de bijbehorende woning, aan koopman Hermanus Henkes uit Delfshaven, en diens halfbroer de destillateur Jan Hendrik Henkes junior.

Namens de *Firma C.A. Verkouteren* vraagt directeur Isaïc Cornelis Elink Sterk in 1880 vergunning aan voor het plaatsen van een stoommachine van 5 pk in de draineerbuizenfabriek van de gebroeders Henkes. De stoomketel is op 5 oktober 1880 gebruiksklaar en is daarmee het eerste stoomwerktuig in Halsteren. Met haar stoomsteenfabriek loopt de firma ook voorop ten opzichte van de andere bedrijven in de provincie Noord-Brabant.

In 1887 zijn er in die provincie in totaal slechts vier en in 1896 altijd nog maar tien steenbakkerijen met stoom.

Laten we Het Klaverblad even rusten en onze ambitieuze vader Verkouteren volgen naar de nieuwe De Vlijt, de door hem opgerichte fabriek in het dorpscentrum van Halsteren.

In 1876 vraagt hij aan het college van burgemeester en wethouders van de toenmalige gemeente Halsteren toestemming om in de dorpskom nabij het kerkhof, op een stuk land, genaamd Kerkheijninge, een nieuwe fabriek op te richten. De geplande fabriek omvat een oven en een houten droogloods. Blijkbaar verloopt niet alles naar wens, want drie jaar later, in 1883, wordt het bedrijf openbaar verkocht. Uiteindelijk komt deze fabriek, *De Vlijt*, in handen van Fredericus Antonius Jacobus (Frits) de Leeuw uit Waalwijk. Frits is weliswaar leerlooier van beroep, maar door zijn huwelijk met Catharina Verdussen is hij bij de draineerbuizenfabricage betrokken geraakt. Zijn echtgenote is namelijk de zus van Guillaume Verdussen, de eigenaar/exploitant van de *Draineerbuizenfabriek Zoomland* te Wouw.

Frits de Leeuw zet aanvankelijk in *De Vlijt* de productie van draineerbuizen voort, maar produceert als bijproducten ook stenen en dakpannen.

Stap voor stap, generatie na generatie, breiden Frits de Leeuw, zijn kinderen en kleinkinderen hun imperium uit.

In 1911 wordt de steenfabriek *De Melanen* aan hun bezit toegevoegd, in 1914 wordt de fabriek *De Vogelzang* opgericht, in 1920 en 1929 wordt de onderneming uitgebreid met *De Duizend Vreezen* en *De Kat* in Bergen op Zoom en in 1932 wordt tenslotte *Het Klaverblad*, ooit opgericht door Verkouteren, na een faillissement aan het familiebedrijf van De Leeuw toegevoegd.

Zo heeft de draineerbuizenindustrie zich geleidelijk losgemaakt van de potmakerij in Bergen op Zoom en zich verplaatst naar de leemgroeven verder landinwaarts, zoals in Halsteren.

Daar worden in dezelfde bedrijven naast draineerbuizen ook metselstenen en later dakpannen gemaakt. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de nadruk steeds meer op de productie van draineerbuizen gelegd: decennialang overtreft de vraag naar draineerbuizen het aanbod.

Zo is hier een nieuwe industriële nijverheid ontstaan, ontwikkeld en gegroeid. Dankzij alerte ondernemers zoals met name Verkouteren, zoon van de stadsdrukker van Bergen op Zoom, die vanuit hun marginaal functionerende steen- en pottenbakkerijen tijdig durft in te spelen op internationale ontwikkelingen. Dankzij ook de ambitieuze ondernemers als Frits de Leeuw, ongetwijfeld gesteund door steenbakkerij Verdussen uit Wouw, die de eenmaal in gang gezette initiatieven overneemt.

Als gevolg daarvan weet Halsteren, waarvan de inwoners zich een schamel bestaan op de zandgronden trachten te verwerven, in korte tijd uit te groeien tot een welvarende dorpsgemeenschap.

Mede door de nauwe samenwerking met hun collega's elders in westelijk Noord-Brabant hebben de draineerbuisfabrikanten in Halsteren, vooral in de twintigste eeuw, een belangrijke stempel gedrukt

op de groei, bloei en sociaal-maatschappelijke ontwikkeling van de lokale gemeenschap.

In de naoorlogse jaren gaat *De Vlijt* op grote schaal holle bakstenen produceren. De vraag naar metselstenen is de eerste jaren na de oorlog veel groter dan het aanbod. De door De Leeuw zelf ontwikkelde en geproduceerde holle bakstenen zijn weliswaar weinig

esthetisch, maar voor metselwerk zonder spouw zorgen ze wel voor een betere isolatie.

De holle bouwsteen weegt relatief weinig en ook omdat ze wat groter van formaat is dan de traditionele baksteen, is de holle steen – zeker in de wederopbouwjaren – een groot succes bij het oprichten van landbouwschuren, varkenshokken en bergingen. De holle bakstenen van De Leeuw blijken echter te kwetsbaar, zodat ze op termijn geen succes zijn geworden.

Rond 1900 zijn er in Bergen op Zoom nog maar twee bedrijven waar op een traditionele manier gebruiksaardewerk wordt vervaardigd, namelijk *De Duizend Vreezen* (waar naast massale productie van de fabricage van draineerbuisen nog op bescheiden schaal potgoed wordt gefabriceerd) en *De Kat*. *De Kat* is het enige bedrijf dat zich dan nog volledig toelegt op de productie van loodglazuur-aardewerk voor huishoudelijk gebruik.

Govert Marinus Augustijn, die al een aantal jaren bij zijn vader Govert Johannes Augustijn, in *De Kat* werkt, ziet met lede ogen aan, hoe de vraag naar het gebruiksaardewerk steeds verder terugloopt. Via zijn stadsgenoten kunstschilder Willem van Dort en tekenleraar Adriaan Disco, die in Amsterdam studeren, komt Govert junior in contact met nieuwe ontwikkelingen in de aardewerknijverheid. Bedrijven als de *Haagsche Plateelfabriek Rozenburg*, *Fayencefabriek Amstelhoek* en *Plateelbakkerij De Distel*, produceren wonderschone keramiek, waarmee wordt ingespeeld op de dan in zwang zijnde art-nouveau.

In 1899 vertrekt Goof naar Amsterdam om er bij *Fayencefabriek Amstelhoek* te gaan werken, maar vooral ook om daar ervaring op te doen. In 1902 keert hij terug naar Bergen op Zoom om het in Amsterdam geleerde in praktijk te brengen. Hij is dan 21 jaar oud.

Naast de kwijnende pottierij van zijn vader bouwt hij zijn *Kunstaardewerkfabriek De Kat*. Maar het zit Goof niet mee. De ene keer is de hele oveninhoud na afloop van het bakproces veranderd in een onherkenbare stroom van samengesmolten klei, de andere keer ligt de inhoud "tot gruisels gebakken in den moffel" of doen koolgasdampen het glazuur verschrompelen en vergrauwen.

Pas tegen 1909 komt de productie van het kunstaardewerk van *De Kat* goed op gang en Goof Augustijn vraagt een hinderwetvergunning aan voor uitbreiding van zijn bedrijf door het plaatsen van een oven aan de Havenstraat.

Vooraf Engeland is een belangrijk afzetgebied voor het kunstaardewerk van De Kat. De Eerste Wereldoorlog veroorzaakt niet alleen een probleem voor de aanvoer van grondstoffen, maar maakt ook definitief een einde aan de export naar

België en Groot-Brittannië.

Bij het opzetten van zijn fabriek is Govert Augustijn ervan overtuigd dat het handwerk het op de duur zal winnen van het in gips geknede en zo machinaal gevormde aardewerk. Meer nog, dat het handwerk vlugger, mooier en goedkoper in de handel te brengen is. Maar in 1918 is aan die illusie definitief een einde gekomen; met het wegvallen van de afzetgebieden wordt de productie van kunstaardewerk volledig stopgezet. Hij is dan ook niet langer in staat om zijn vader en medevennoot de overeengekomen jaarlijkse toelage van f 500,-- te betalen. In plaats daarvan wordt overeengekomen dat Goof junior zijn vader gedurende diens verdere leven kost en inwoning zal verschaffen.

Terwijl junior zijn hoogte- en dieptepunten beleeft met het vervaardigen van kunstaardewerk, blijft de traditionele potterij van zijn vader, *De Agterkat*, gewoon doordraaien. Bloempotten vormen dan het belangrijkste product. Maar ook daaraan komt een einde. Op 2 januari 1929 wordt de '*Aardewerkfabriek De Kat, voorheen G.M. Augustijn*', geliquideerd. Het nog aanwezige kassaldo ad f 736,85½ wordt door Goof Augustijn aan de nieuwe rechthebbenden overgedragen.

Het bedrijf wordt verkocht aan de *N.V. Draineerbuizenfabriek 'Zoomvliet'*, die het op haar beurt verhuurt aan Guillaume Franciscus de Leeuw te Halsteren. De Leeuw krijgt het recht om de naam '*Aardewerkfabriek De Kat*' te blijven voeren.

Goof Augustijn junior wordt als bedrijfsdirecteur van de *Aardewerkfabriek De Kat* aangesteld en produceert er nog een decennium lang, vooral inmaak- en bloempotten.

Daarna wordt *De Kat* bewoond en geëxploiteerd door de gebroeders Johannes en Guillaume junior de Leeuw.

Enkele jaren nadat er definitief een einde lijkt te zijn gekomen aan een eeuwenoude

pottenbakkerstraditie in Bergen op Zoom, ontvangt het gemeentebestuur een verzoek van Simon de Lange, pottenbakker uit Gouda, om hem een perceel grond te verhuren voor het oprichten van een bloempottenfabriek.

Die grond ligt overigens niet in het westelijke stadsdeel bij de haven, waar de potmakersnijverheid zich altijd heeft geconcentreerd, maar nabij de Prinses Beatrixlaan (toen bekend als de Nieuwe Dreef). Op voorstel van het college van burgemeester en wethouders van Bergen op Zoom stemt de gemeenteraad in januari 1947 daarmee in.

Blijkens ingewonnen informatie heeft de aspirant-huurder zijn sporen op het gebied van de pottenbakkerij immers ruimschoots verdiend en wordt hij voldoende kapitaalkrchtig bevonden. Ook het provinciaal bestuur gaat akkoord met de plannen en de huur wordt aangegaan voor de periode van drie jaar, ingaande op 1 februari 1947.

Tussen de verschillende bloempotfabrikanten lijkt de collegialiteit ver te zoeken, want kort daarop richt de *'Vereeniging van fabrikanten van bloempotten, schoorsteenpotten en aanverwante artikelen in Nederland'* gevestigd te Breda, zich tot het gemeentebestuur. Men wijst het college van burgemeester en wethouders er op, dat het Ministerie van Economische Zaken op 26 juni 1946 aan dezelfde heer De Lange een bedrijfsvergunning heeft geweigerd en dat hij om die reden geen bedrijf in Bergen op Zoom zou mogen beginnen. Volgens de bloempottenfabrikantenvereniging is de heer De Lange niet kapitaalkrchtig terwijl bovendien het aantal beschikbare arbeiders voor de bloempottenfabricage zeer beperkt is. Noch De Lange, noch de gemeente trekken zich hier wat van aan en gaan voortvarend aan de slag.

Op 29 mei 1947 dient De Lange zijn aanvraag in voor een hinderwetvergunning voor het vervaardigen van "keramisch aardewerk" (sic).

Het bedrijf gaat dan gebruik maken van een elektromotor van ½ PK en in de inrichting zullen één à twee mannelijke, maar geen vrouwelijke personen verblijven.

In het begin van de vijftiger jaren van de vorige eeuw presenteert de dan zo geheten *Kunstaardewerfabriek Brabantia* zich als het adres voor huwelijks- en geboorteborden en –tegels. Een ander product waarmee *Brabantia* een blijvende herinnering in de Bergse samenleving achterlaat, is het jaarlijkse vastenavond veldteken. Niet van gips zoals dat tegenwoordig meestal het geval is, maar uitgevoerd in witbakkende klei.

In 1957 wordt de *Aardewerfabriek Brabantia* van Simon de Lange, overgenomen door de familie Kuipers, eveneens afkomstig uit Gouda. Het bedrijf gaat verder onder de naam *N.V. Handel en Exploitatie Maatschappij Delftgouw* en blijft dan Delftsblauwe vaasjes, bordjes, asbakken, souvenirs, enzovoorts produceren.

Hun potterij blijft tot in het begin van de zeventiger jaren van de vorige eeuw in productie, waarmee dan ook het laatste succesvolle Bergse pottenbakkersbedrijf verdwijnt.

Gerrit Groeneweg

emailadres:groenweg@home.nl

Literatuur Bergs aardewerk:

Algemeen:

- Sloodmans, C.J.F., 1970: *Tussen hete vuren* dl. I en Weijs, L.J., C.C.J. van de Watering en C.J.F. Sloodmans, 1970 (dl. II) . Tilburg
- Groeneweg, G., 1992: *Bergen op Zooms aardewerk; vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom*. Waalre
- Groeneweg, G., 1995: Grenzen aan de groei van de Bergse potmakersnijverheid. Poging tot het identificeren van de 17e-eeuwse concurrent, *Assembled articles 2. Symposium on medieval and post-medieval ceramics*, 87-94
- Vermunt, M., 1999: Potmakers en geleybakkers in Bergen op Zoom. Nieuw licht op een oud ambacht. In: *Archeologie en bouwhistorie 1*. Bergen op Zoom
- Groeneweg, G., 2005: De haven als levensader van de Bergse potmakersnijverheid, in: J. Jacobs (red.), *"Krabbevat, 'avestad, da's m'n gròtste dròòm!"*, 83-94

- Groeneweg, G., 2009: Gebruiks- en kunstaardewerk. In: W. Heijbroek (eindred.), *Bergen op Stoom; productiebedrijven in de gemeente Bergen op Zoom van 1800 tot 1950*, 302-323
- Groeneweg, G., 2009: Draineerbuizen, bouwkeramiek en beton. In: W. Heijbroek (eindred.), *Bergen op Stoom; productiebedrijven in de gemeente Bergen op Zoom van 1800 tot 1950*, 324-351
- Huiskamp, R., 2013: Het pottenbakkersbedrijf in de laatmiddeleeuwse stad. In: *Haarlems Bodemonderzoek 40*. Haarlem

Enkele publicaties over afzonderlijke potmakerijen in Bergen op Zoom:

- Groeneweg, G., V. Vandenbulcke en L.J. Weijs, 1985: Bergen op Zooms aardewerk; de productie van Hendrick Hendricxssen d'Oude gedurende de jaren 1638-1651, *Westerheem*, 11-24;
- Vermunt, M., 1982: *Misbaksels uit de Hoogeboomstraat; aardewerkproductie in Bergen op Zoom in de 14e eeuw*
- Groeneweg, G., 1985: Bergen op Zooms aardewerk rond 1500, *Westerheem*, 259-268
- Groeneweg, G., 1987: Bergen op Zooms aardewerk; misbaksels van de pottenbakkerij 'De Stortepot' uit het laatste kwart van de 15e eeuw, *Westerheem*, 213-226
- Groeneweg, G., 1988: Bergen op Zooms aardewerk (IV): de pottenbakkerij Croonenburg, *Westerheem*, 258-280
- Groeneweg, G., 1989: Bergen op Zooms aardewerk (V); scherven op het Paardenkerkhof, *Westerheem*, 274-286
- Vermunt, M., 1997: De Potteriekes Avant-La-Letre. De vondst van 13de eeuwse pottenbakkersafval tijdens bouwhistorisch onderzoek in de Fortuinstraat, *De Waterschans*, 27^e jrg., nr. 2, 76-80
- Groeneweg, G., 1999: Een negentiende-eeuwse hapjespan uit bergen op Zoom. Bergs aardewerk of merkvervalsing?, *Westerheem*, 10-14
- Groeneweg, G., 2004: Zoektocht naar een merkteken. Een kachelpannetje met een pijpmakersmerk, *Kwartaalnieuws Stadspaleis Het Markiezenhof Bergen op Zoom*, 2-3;
- Vermunt, M., 2007: Drie zestiende eeuwse majolica-ovens uit Bergen op Zoom NL. In: A. Heege, *Töpferöfen - Pottery Kilns - Fours de potiers*, 263-277
- Vermunt, M., 2007: De opgraving bij de oude gasfabriek. De ontdekking van een vroeg 16 de-eeuwse majolica pottenbakkerij, *De Waterschans*, 37^e jrg., 5-16
- Vermunt, M., 2007: Blubber, scherven en goud (1) Archeologisch onderzoek onder het Ribbensterrein, idem 38-95 en 130-131
- Vermunt, M., 2007: Drie 16e-eeuwse majolica-ovens uit Bergen op Zoom, *Westerheem*, 16^e jrg., 376-385
- Vermunt, M., 2011: *Archeologische begeleiding "Wilhelminaveld" en "Gebouw T" in Bergen op Zoom* (Archeol.Rapporten 21)

Zie voor de verschillen en overeenkomsten en de contacten tussen de verschillende pottenbakkerscentra in Nederland ook:

- Meulen, A. van der & P. Smeele, 2012: *De pottenbakkers van Gouda 1570-1940 en hun betekenis voor de Nederlandse keramiek*, Leiden

Bijlage:

Bergen op Zoom den 5^e februari 1816

Aan de edelgroot achtbare Gedeputeerde Staten der provincie Nd.Brabant

De gezamentlijke fabriekeurs van roode aarden potten en (van) die welke in den smaak en het fatsoen van het zoogenaamde frankforter en zwart Engelsch werken, hebben door den oorlog en door de daar door veroorzaakte belemmeringen in handel en zeevaart zeer veel geleden.

De aanmerkelijke verzendingen van potten, welke er tevoren van hier naar Amsterdam plaats hadden en welke potten gedestineerd waren voor de koloniën van den Staat had genoegzaam geheel opgehouden, zoo dat het Amsterdamsche veer, waar op tevoren vier beurtschepen van deze stad voeren welke ladingen naar Amsterdam genoegzaam alleen uit rood, geel en zwart aardewerk bestond, geheel is komen te fluctueren, hebbende de twee schippers welke thans nog overig zijn, zich uit gebrek aan vracht, genoodzaakt gezien hun bestaan elders te moeten zoeken.

De gelukkig herstelden vrede en den daardoor toenemende bloei in handel en zeevaart geeft ook aan de fabriekeurs van potten binnen deze stad een gunstig vooruitzicht van een beter vertier hunner fabrieksgoederen.

Dat ook reeds dadelijk anders ondervonden wordt door het ontvangen van commissien van potten uit Amsterdam welke tot overzeesche verzendingen geschikt zijn.

Hoe aangenaam deze commissien aan de fabriekeurs van potten nu ook mogen wezen, zoo hebben zij echter het verdriet van hunne goederen niet geregeld naar Amsterdam te kunnen verzenden, terwijl de vorige schippers door het gehele verval van het veer zozeer ten achteren geraakt zijn dat geen derzelve in staat bevindt om dit veer wederom in stand te kunnen brengen.

De fabriekeurs van potten hebben zich aan ons per request geadresseerd met verzoek dat het bestuur tot instandhouding hunner potmakerijen in een geregelde vaart van deze stad op Amsterdam te voorzien en wij hebben uit aanmerking van het belang dat deze stad in den welvaart dier fabrieken heeft met overleg van den Raad geen beter middel gevonden tot het weder in stand brengen van dat veer dan het te leggen van een renumeration aan den beurtschipper die dit veer geregeld maandelijks van maart tot november zal bevaren.

Burgemeester en Raden hebben onder approbatie van Ued. Hoogachtb. voor dit loopende jaar hier voor bepaald eene somme van tweehondert guldens, verzoekende dit met uwe goedkeuring te willen bekrachtigen en ons te autoriseren om van tijd(tot) tijd, gedurende dit jaar, om de uitbetaling der tweehondert gulden aan den Amsterdamsche beurtschipper te mogen doen, en om derhalve voor uitgaaf te brengen in de post ter dispositie staande van den Departementalen Ambtenaar van het budget over deeze jaere.

Burgemeester van
B.opzoom

(:Get:) C.H. vanhoex